

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПІВ АРИСТОТЕЛЕВОЇ ЛОГІКИ ДО КЛАСИФІКАЦІЇ СЛІВ В АРАБСЬКІЙ МОВІ

Рижук І. П.

Арабський халіфат, який утворився в результаті широко-масштабних ісламських завоювань в VII ст. н. е., був в значній мірі багатомовним – до його складу входили носії різних мов: коптської, сирійської, берберської, персидської та інших. Окрім того, арабська лінгвістична традиція, що зародилась в перших століттях Омеядського Халіфату (661–750), подібно до інших лінгвістичних традицій, залишалася мономовною в тому сенсі, що всі зусилля граматистів були направлені на кодифікацію, опис та аналіз виключно арабської мови. Це було зумовлене тим, що арабська мова вважалася істинною мовою вартою дослідження, оскільки саме арабською мовою був «ниспосланий» Священний Коран і сам бог вибрав її, щоб донести до людства останню звістку. Арабська мова займала привілейоване місце серед інших мов, які вважалися недосконалими та нездатними передати сутність Божественного Одкровення [Рыбалкин 2003, 76].

Мономовні дослідження були характерною рисою всіх національних лінгвістичних традицій. Основним поштовхом для вивчення мови був сакральний, тобто існування зводу авторитетних священних текстів, мова яких суттєво відрізнялася від розмовної мови народу. Тлумачення цих текстів спеціалістами привело до формального граматичного опису мови. В індійській лінгвістичній традиції, наприклад, мова Вед відрізнялася від розмовної мови народу, який використовував мову сакральних текстів лише при проведенні ритуалів та обрядів. В античній лінгвістичній традиції поеми Гомера були написані на поетичному діалекті, який неможливо було зрозуміти без спеціального вивчення. Мовою Тори був іврит, але віруючі в щоденному житті користувалися арамейською мовою. В загальному, контраст між мовою священних текстів та щоденною мовою неминуче спричинив тлумачення текстів екзегетами, які не могли обходитися без особливої спеціалізованої лексики [Versteegh 2003, 2792].

Звичайно, арабські граматисти визнавали існування інших мов, але, на їхню думку, вони не заслуговували на лінгвістичні

дослідження. Перший арабський граматист, якому належить вичерпний аналіз арабської мови, *Sībawayhi* (пом. 793), був персом за походженням, але в його праці *Kitāb* не знайдеться жодного натяку на порівняння арабської мови з перською чи будь-якого зацікавлення іншою мовою, окрім арабської. Така загальна нецікавість іншими мовами залишалася характерною рисою арабської лінгвістичної традиції. Частково це стало основною причиною того факту, що проблеми зв'язку між мисленням та мовою залишалися поза увагою арабських дослідників. Введення грецької логіки та філософських понять в IX ст. н. е. зумовило включення арабськими дослідниками вищезгаданих питань, які вони доти ігнорували, до кола своїх досліджень.

На розвиток логіки в арабомовному світі особливо вплинули викладені в „Органоні“ ідеї Аристотеля, від яких багато арабських філософів відштовхувалися у подальшому при написанні творів та розробці власних логічних ідей [О логическом учении... 1982, 42]. Грецька логіка дійшла до арабів не безпосередньо, а в опрацьованому сирійцями вигляді. Знайомство сирійських вчених з іноземною наукою почалося в IV–V ст., коли ідеї аристотелевої логіки були поширені в колах сирійських несторіан та монофізитів. Саме сирійськими християнами-коментаторами і були перекладені логічні твори Аристотеля на арабську мову та був підготовлений ґрунт для подальших власних логічних досліджень в арабомовному світі. Сирійська мова впродовж багатьох століть була міжнародною мовою, якою широко користувалися не тільки самі сирійці, а й їх сусіди – перси, візантійці та араби. Ця „мова була тією сполучною ланкою, яка дала можливість Близькому та Середньому Сходу засвоїти досягнення грецької науки, для того щоб в подальшому вона досягла нового та творчого розквіту на арабському та персидському ґрунті“ [Пигулевская 1979, 30–31, 33–34].

Спеціалісти вважають, що VI ст. було періодом розквіту науки та культури сирійців. До шести логічних трактатів, які склали „Органон“ Аристотеля, – „Категорії“ (відомі близькосхідним філософам під назвою *Makūlāt*), „Про тлумачення“ (*Kitāb al-'Ibārāt*), „Перша Аналітика“ (*Tahlīl al-Qiyās*), „Друга Аналітика“ (*Kitāb al-Burhān*), „Топіка“ (*Kitāb al-Jadal*), „Софістика“ (*Kitāb al-Muḡālaḡah* або *al-Ḥikma al-Mumawwaha*) – сирійці додали його „Риторику“ (*al-Ḥiḡābāt*) та „Поетику“ (*aṣ-Ṣi'r*); ще раніше було приєднано „Ісагогу“ Порфірія і „Органон“, таким чином, став

складатися з дев'яти трактатів. У такому складі він був сприйнятий арабськими філософами [О логическом учении... 1982, 45–46; Закуев 1971, 13–14]. Логіку Аристотеля сирійці використовували для написання філософських творів та полеміки з язичниками (зороастристами), а потім – з мусульманами. Так, перший з перекладачів грецьких філософських джерел Іва (V ст.), „захищаючи свої положення, користувався діалектичними прийомами... та логічними побудовами Аристотеля“ [Пигулевская 1979, 142].

Можливо, грецький вплив на арабські науки мав місце на ранніх етапах Омеядського Халіфату. На початкових етапах розвитку арабської лінгвістичної традиції деякі елементи давньогрецької культури застосовувалися в концепціях, які арабські дослідники використовували для опису своєї мови. Деякі дослідники притримуються думки, що грецький вплив на арабську граматику полягав саме в аристотелевій логіці. Але хоч грецькі елементи і були привнесені до арабської граматики, на думку К. Ферстеєха, їх вплив був недовготривалим, що не вплинуло на подальший розвиток арабської граматичної традиції та її теоретичні передумови [Versteegh 2000, 300].

Не зважаючи на те, що за часів Омеядського Халіфату припинялися будь-які спроби перекладати грецькі праці, завдяки ісламським завоюванням та поширенню ісламу сирійці знайомили арабів зі спадщиною давньоперських, давньоіндійських, давньогрецьких, давньовірменських наук, з численними філософськими та логічними працями.

Розквіт перекладацької діяльності та апогей зацікавленістю грецькими науками та знаннями в арабомовному світі відноситься до IX ст. після завоювання арабами Сирії, Єгипту, Іраку та Ірану, коли абасидський халіф al-Ma'amūn (813–833)¹ наказав провести переклад грецьких трактатів з логіки, філософії, медицини, фармакології та астрономії в так званому Bayt al-Hikma „Домі мудрості“ в Багдаді, де десятки перекладачів були залучені до перекладу грецької спадщини. Серед перекладачів були християни, сабейці, мусульмани, євреї, буддисти, греки, іранці та ін. Однак більшість з них належали до сирійців-несторіан. В подальшому все більше носіїв арабської мови брали участь у перекладі та адаптації грецьких праць до ісламської культури.

В даній статті головна увага зосереджена на тому впливі спадщини Древньої Греції, який виявлявся, головним чином, в таких

галузях, як логіка та філософія. Зі становленням логіки як науки вивчення мовних явищ, концепцій та самої мови проходило не тільки лінгвістами, а й логіками.

Метою даної роботи є дослідження впливу грецької логіки на теорію частин мови в арабській мові. *Завданням* статті є: дослідити погляди арабських логіків на концепцію частин мови та провести порівняння останньої з античною теорією частин мови.

Розвиток та поширення арабської логіки на Сході в середні віки було тісно пов'язане з вченням Аристотеля завдяки працям al-Kīndī (801–866), al-Fārābī (пом. 950), Ibn Sīnā (980–1037), Abū Baqr ar-Rāzī (пом. 923) та ін. Запозичена наука знайшла і своїх супротивників, в ролі яких виступило мусульманське духовенство, яке негативно відносилося до логіки та переслідувало її прибічників і знавців. Величезна заслуга у поширенні логіки на Близньому та Середньому Сході належить *mu'tazilah*, які велике значення надавали розуму та визнавали його за шосте відчуття. Серед мусульманських теологів *mu'tazilah* вперше намагалися логічно обґрунтувати свої погляди, заради чого цікавилися грецькими науками, особливо філософією та логікою [Закуев 1971, 9].

Впровадження логіки в лінгвістику викликало жваву полеміку у сфері питань відношення між мисленням та мовою. Арабські філософи-логіки, які перебували під впливом грецької думки, заявляли, що процеси мислення є універсальними, але мовне вираження цих процесів є особливим. На думку логіків, греки та араби мають на увазі теж саме, коли роблять твердження про зовнішній світ, але яким чином вони роблять це твердження, залежить від тієї мови, яку вони використовують. Тобто, вони розглядали ментальні процеси незалежно від мови, в якій вони виражаються, і деякі логіки навіть стверджували, що необхідно досліджувати саме ці ментальні процеси, а не окремі мови. Такої думки притримувався християнський філософ, сирієць за походженням, Mattā Ibn Yūnus (пом. 940), опонентом якого виступив 'Abū Sa'īd as-Sīrāfī (пом. 979), який став відомим завдяки коментарю *Kitāb Sībawayhi*. Mattā Ibn Yūnus стверджував, що логіка є інструментом для розрізнення правильного та неправильного вираження мови, оскільки вона займається правильною побудовою мовлення, тобто здатністю ясно висловлюватися. Форма цього висловлювання залежить від певної нації, яка використовує ту чи іншу мову, але його смисл і значення (*ma'ānī*) є універсальним.

Відповідно, смисл і значення належать до повноважень логіків, а граматисти відповідальні за вивчення висловів (*'alfāz*). Це означає, що логіки не потребують граматики, в той час як граматисти мають потребу в логіці, оскільки вони будуть нездатні провести аналіз висловлювання без знань його смислу та значення.

As-Sīrāfī, в свою чергу, наполягав на тому, що смисл тісно пов'язаний з правилами донесення певної мови. Оскільки арабська мова була другою рідною мовою для більшості сирійських перекладачів, то будь-кому – не тільки as-Sīrāfī – було занадто легко довести відсутність компетенції Ibn Yūnus'a в арабській мові, який не міг похвалитися своїми знаннями ні арабської, ні грецької мови. Коли as-Sīrāfī запитав його про „значення“ (*ma'ānī*) прийменника *lī* „в“, Ibn Yūnus не дав задовільної відповіді. Очевидно, справа була в різному використанні терміну „смысл“: для Ibn Yūnus'a *ma'ānī* є універсальним смыслом мовного вираження, відповідно до ідей Платона, тоді як для граматистів *ma'ānī* – це граматичні функції, які може виконувати слово відповідно до правил арабської мови. Тобто від Ibn Yūnus'a очікувалася відповідь, що прийменник виконує ті чи інші граматичні функції, чого не може знати не носій арабської мови.

Поразка логіків в суперечці з арабськими граматистами зміцнила позицію возвеличення граматики та приниження логіки та вплинула на подальший статус логіки та її відношення з мовною дисципліною [Рыбалкин 2003, 63]. В наступних століттях логіці, як і іншим іноземним наукам, було надано статус *'ulūm yūnāniyya* „грецьких наук“, яким не знайшлося місця серед системи ісламських дисциплін – *'ulūm al-'arab*. З іншого боку, грамика залишилася домінуючим ісламським вченням, хоча більшість традиційних граматистів не уникнули впливу грецької логіки. Так, наприклад, az-Zajjājī (пом. 949) присвятив окремий розділ визначенню „визначення“, в якому при розгляді власне граматичних понять він згадує аристотелівське визначення імені: *'ism huwa šaut muqaṭṭa' dāll 'alā ma'nā ḡayr dāll 'alā zamān wa-l-makān* („ім'я – це „відрізаний“ [від інших] звук, який вказує на значення, не вказуючи на час та місце“), яке в подальшому було запозичене деякими іншими граматистами; далі az-Zajjājī коментує, що відповідно до вимог і теорії логіки визначення є правильним, але цілі логіків відрізняються від їх цілей. Отже, згідно з лінгвістичними стандартами, дане визначення є неправильним [Versteegh

2000, 302]. Незважаючи на те, що az-Zajjājī заперечував вплив грецької логіки, в своїх працях він часто розглядає питання, які відносяться до сфери вивчення логіки².

Навіть після зіткнення з логікою арабські граматисти продовжували займатися виключно дослідженням арабської мови, чим приховано – а іноді явно – намагалися представити ідеальну структуру людської мови.

Отже, зі становленням логіки як науки вивчення мовних явищ, концепцій та самої мови проводилося не тільки лінгвістами, а й логіками. Однак логічний підхід до вивчення мови – вирішення таких питань, як походження мови, відношення між логікою та граматикою та інші суто граматичні питання – відрізнявся від лінгвістичного. Досліджуючи граматику, арабські філософи використовували грецьку логіку. Серед них необхідно згадати al-Fārābī, відомого арабського філософа.

На той час, коли жив al-Fārābī, були перекладені на давньоєврейську, а потім – на арабську мову та прокоментовані майже всі твори Аристотеля, якого на Сході називали „Першим Вчителем“. Як свідчать численні середньовічні мусульманські автори, до al-Fārābī та після нього не було мислителів, які б рівнялися Аристотелю. Недарма al-Fārābī був відомий під іменем „Другий – після Аристотеля – Вчитель“ [О логическом учении... 1982, 13]. Логіка al-Fārābī пов'язана з теорією пізнання та граматикою. На його думку, відмінність логіки від граматики полягає в тому, що граматика обмежується рамками мови певного народу, тоді як логіка надає правила, як виражати в мові мислення, загальне для всього людства. Відповідно до засад логіки, логічні принципи, закони та форми мислення не створюються самим мисленням, а відкриваються логікою в дійсності. Завдяки тісному зв'язку мислення з мовою логічні категорії є ніби закарбованими в мові, звідки їх необхідно вилучити [Маковельский 2004, 116].

Дослідження граматики арабської мови al-Fārābī було зумовлено не тільки логічними пошуками. Можливо, це завдяки Ibn as-Sarrāj'у (пом. 928), який був одним із його вчителів та, в свою чергу, навчався у al-Fārābī логіці. В своїй праці *Kitāb al-'Alfāz al-Musta'amala fī l-Manṭiq* al-Fārābī представляє лінгвістичні погляди на граматику арабської мови, зокрема, концепцію частин мови.

Визначення, які al-Fārābī дає імені: *lafza dālla bi-tawāṭu' mujarrada min az-zamān wa-laysa wāhid min 'ajzā'ihā dāll 'alā nfrādihi*

(слово, що має значення за угодою, не позначене часом, жодна частина якого окремо нічого не означає) та дієслова: *al-kalima mā tadullu ma'a mā tadullu 'alayhi 'alā zamān wa-laysa wāhid min 'ajzā'ihā yadullu 'alā nḥirādihī* (дієслово – це слово, що вказує на час з його значенням, жодна частина якого окремо нічого не означає) ґрунтуються на аристотелевій версії³. Однак в той час, як зазначалося вище, вони були досить популярними і в колах арабських ґраматистів.

Al-Fārābī наголошує на тому, що ім'я виражає ідею, а дієслово вказує на ідею та на час [існування] ідеї. Ім'я характеризується тим, що воно само по собі може бути і підметом, і присудком, наприклад *Zayd rajul*. Дієслово ж є присудком самостійно, що не потребує приєднання до іншого слова, але не може бути підметом, якщо тільки не приєднується до відповідної [фрази]. Характерною ознакою часток є те, що вони не є ні підметом, ні присудком [Аль-Фарабі 1975, 115–116].

Хоч al-Fārābī був добре ознайомлений з ґраматичною термінологією його сучасників-ґраматистів, він використовував інші терміни: *kalima* для дієслова (грец. *rhēma*; замість *fi'l*) та *rābiṭ* для часток (грец. *sündesmos*; замість *ḥarf*). При описі їх видів al-Fārābī використовує грецьку термінологію:

„До простих висловів належать такі частини мови, які арабські ґраматисти називають *ḥurūf*, частками. Вони служать для допоміжних значень. Існує багато видів часток. Однак вони дійшли до нас не від вчених-філологів арабської мови, оскільки у кожного виду є своя назва. Тому при перерахуванні цих видів ми повинні користуватися назвами, які дійшли до нас від вчених грецької мови“ [Аль-Фарабі 1987, 454].

Детальний поділ часток al-Fārābī проводить, керуючись класифікацією частин мови Діонісія Фракійського для грецької мови:

- *ḥawālif* (грец. *αὐτονομίας* „займенники“) – кожна буква алфавіту або кожне слово, яке займає місце імені при його відсутності, наприклад, буква *ha* у виразі *ḍarabahu* „він вдарив його“, *ī* в *śawbī* „мій одяг“, *ta'* в *ḍarabtu* „я вдарив“;

- *wāṣilāt* (грец. *άρθρα* „артиклі“), до яких відносяться (не тільки артиклі за сучасною класифікацією): *allaẓī* „який“ та їй подібні, частка звернення, оклику *uā*, частка, яка у сполученні з іменем, стосується всіх *kull* „кожний“, та окремих *ba'd* „деякий“, її частин;

- *wāsiṭat* – частки, які у сполученні з іменем вказують на те, що дане ім'я відноситься до іншого та будь-яким чином пов'язане з ним: *min* „від“, *an* „про“, *ilā* „до“, *alā* „на“ тощо;

- *ḥawāši* має багато різновидів: частка підтвердження *'innā* „дійсно“, частки заперечення *laysa*, *la* „ні, не має“ та ствердження *na'm* „так“. При цьому al-Fārābī зазначає, що більшість арабських філологів відносять ці та наступні види часток до категорії імен або дієслів. Однак, на його думку, з точки зору логіки дані слова відносяться до часток: *layta* „якщо б“, *ka'anna* „начебто“, *la'lla* „можливо“, *'asā* „ймовірно“, *kam* „скільки“, *matā* „коли“, *'ayna* „де“, *wa* „та, і“, *hal* „чи“, *mā* „що“, *kayfa* „як“, *'ayy* „який, будь-який“, *'ayyūmā* „який би ні“, *limā* „оскільки, через те, що“;

- *rawābiṭ* (грец. *σύνδεσμος* сполучник), до яких відносяться: *lammā* „коли, після того як; ще ні, поки не“, *'iz* „тому що; як раптом; тоді, коли“, *'ammā...fa...* „що стосується...то...“, *'in kāna* „якщо“, *kullamā kāna* „щораз як“, *'iza kāna* „коли, якщо“, *matā kāna* „в той час, коли“, *lakinna* та *'illā'anna* „однак“, *kay* „для того, щоб“, *li* „для“, *li'anna* „тому що“, *min 'ajl* „тому, через те“, *min qibal* „з боку“.

Отже, в системі частин мови al-Fārābī присутні три компоненти, які визнавали й арабські граматисти, але детальна класифікація часток проведена на основі теорій частин мови, розроблених для грецької мови.

Подібної точки зору на концепцію частин мови притримувався інший філософ Ibn al-Muqaffa' (пом. 756 р.), праця якого *Kitāb al-Manṭiq* відноситься до спадщини другої половини V ст., тобто він був сучасником Sībawayhi (пом. 793 р.). За часів аббасидського халіфа al-Mansūr'a (пом. 755) Ibn al-Muqaffa' переклав на арабську мову три праці Аристотеля: „Категорії“, „Про тлумачення“, „Аналітика“. На думку Р. Талмона, який провів детальний аналіз теорії частин мови Ibn al-Muqaffa', не можливо залишити поза увагою спорідненість даної концепції з грецькою системою восьми частин мови [Talmon 1991, 45].

В *Kitāb al-Manṭiq* Ibn al-Muqaffa' перераховує частини мови, яких вісім: *'asmā'* (такий-то), *ḥurūf* (yamši), *jawāmi'u* (слово, що приєднує *kalām* до іншого *kalām*: наприклад, *'iza*), *qawārin* (який для такого-то *li fulān* та до такого-то *'ilya fulān*, тобто слова, які зв'язують що-небудь з будь-чим), *'abdāl* (слова, які використовуються замість імен: я, ти, він та ін.), *luḥūq* (наприклад, „клянуся

своїм життям, я зробив так і так, і не зробив так і так“), *lawāšiq* (наприклад, слова подібні до *al-kātib*), *ḡayāt* (у виразі „той, хто пише, знаходиться у будинку“: „у будинку“ *fi al-dār* є *ḡayāt*).

Склад частин мови Ibn al-Muqaffa' надзвичайно подібний до частин мови, які встановив в грецькій мові граматист Діонісій Фракійський (170–90 рр. до н. е.): ім'я (*ὄνομα*), дієслово (*ῥημα*), дієприкметник (*μετοχή*), член (*ἄρθρον*), займенник (*ἀντωνυμία*), прийменник (*πρόθεσις*), прислівник (*ἐπίρρημα*), сполучник (*σύνδεσμος*) [Античные теории... 1996, 125]. Ймовірно, що Ibn al-Muqaffa' познайомився з працею Діонісія Фракійського саме через сирійський переклад, який, відповідно до несторіанської традиції, був виконаний сирійцем Йосифом Хузайа, який займався розробкою сирійської граматики, відштовхуючись від правил грецької мови [Пигулевская 1979, 110].

Найлегшими для визначення є три терміни у вищевказаному списку автора *Kitāb al-Manṭiq* – перші два: *'asmā'* та *hurūf*, які відповідають термінам Діонісія Фракійського *ὄνομα* та *ῥημα*. Назва, яку Ibn al-Muqaffa' використав для дієслова, відрізняється від термінів, які використовували інші логіки – *kalima* та граматики – *fi'l*, та є перекладом даного терміна з грецької та сирійської мов [Talmon 1991, 47]. *Hurūf* представлений прикладом у теперішньо-майбутньому часі *yamši*, оскільки логіки приймали до уваги ознаки дієслів, що відносилися до теперішнього часу. П'ятий термін *'abdāl* цілком збігається з визначенням класу займенників Діонісія Фракійського.

Для групи *jawāmi'u* автор обмежився лише одним прикладом – складним реченням, в якому першим елементом є *'iẓa*. Можна зробити припущення, що під даним терміном він мав на увазі сполучники, що об'єднують два речення (*kalām* і *kalām*) в єдине ціле.

Щодо прикладів четвертої групи *qawārin* „для такого-то *li fulān*, до такого-то *'ilya fulān*“, то, без сумнівів, маються на увазі прийменники: *li*, *'ilya*.

Шоста частина мови *luḥūq* містить найдовший коментар та потребує детального аналізу. Перший приклад до даної групи представлений стверджувальним реченням „клянуся своїм життям, я зробив так і так“, а другий – негативним: „клянуся своїм життям, я не зробив так і так“. Хоча в даних прикладах чітко не вказано, що є *luḥūq* – ймовірно, під ним розуміються прислівники.

Для останніх двох частин мови, *lawāšiq* та *ḡayāt*, Ibn al-Muqaffa' наводить один приклад: *fulān al-kātib fi al-dār*. Ibn al-

Муqaffa' не дає достатніх для розуміння визначень цих термінів, однак Р. Талмон вважає, що під *lawāsiq* Ibn al-Muqaffa' розглядає слова, які відповідно до сучасної термінології є діеприкетниками. Хоча і очевидно, що приклад „*fi al-dār*“⁴, наведений для останньої групи, з погляду синтаксису є ремою, але *ḡayāt*, ймовірно, є обставиною [Talmon 1991, 46].

Таким чином, можна зробити висновок, що з методологічної точки зору погляди арабських філософів на принципи поділу частин мови сформувалися під впливом відповідних давньогрецьких концепцій, викладених, зокрема, в працях Аристотеля та Діонісія Фракійського. Використання цих концепцій призвело до запровадження в мусульманській науці і, зокрема, в лінгвістиці та споріднених галузях знань принципу аналогії: міркування від одного окремого випадку до іншого подібного випадку – принципу, який використовувався al-Fārābī та Ibn al-Muqaffa' при аналізі частин мови в арабській мові в порівнянні з грецькою.

¹ За переказами al-Ma'amūn побачив уві сні чоловіка з білим обличчям на ім'я Аристотель. Цей сон став підставою для перекладів книг Аристотеля (див.: Игнатенко 1989, 3).

² Наприклад, статус *musammā*, або дослідження пріоритету імені чи дієслова, див. Versteegh K. The explanation of linguistic causes: Az-Zajjājī's theory of grammar. Amsterdam and Philadelphia: J. Benjamins. 1995, 37; 135–138.

³ За визначенням Аристотеля ім'я – це складне повнозначне звукоутворення без ознаки часу, частина його (звука) сама по собі не має ніякого значення. Дієслово — це складне повнозначне звукоутворення з ознакою часу, жодна його частина сама по собі нічого не означає [Античные теории... 1996, 67–68].

⁴ Однак, невідомо, чи володів він грецькою мовою. Можливо, переклад проведений з перської мови [Закуев 1971, 10].

ЛІТЕРАТУРА

1. Аль-Фараби, Абу Наср Мухаммад. Логические трактаты. (Пер. с араб.). – Алма-Ата: Наука, 1975. – 672 с.

2. Аль-Фараби. Естественно-научные трактаты (Пер. с араб.). – Алма-Ата: Наука, 1987. – 496 с.

3. Античные теории языка и стиля. – СПб: Алетейя, 1996. – 362 с.
4. Закуев А. К. Из истории арабоязычной логики средних веков. – Баку: Элм, 1971. – 82 с.
5. Игнатенко А. А. В поисках счастья (на араб. яз.). – М.: Мысль, 1989. – 245 с.
6. Маковельский А. О. История логики. – М.: Кучково поле, 2004. – 479 с.
7. О логическом учении Аль-Фараби // Бурабаев М. С., Иванов А. С., Харенко Е. О. и др. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 200 с.
8. Пигулевская Н. В. Культура сирийцев в средние века: материалы и исследования. – М.: Гл. редакция вост. лит., 1979. – 249 с.
9. Рыбалкин В. С. Классическое арабское языкознание. – К.: Стилоз, 2003. – 406 с.
10. Talmon R. Naḏrah Jadīdah fī Qaḏiyat Aqṣām al-Qalām. Dirāsah Hawla Kitāb Ibn al-Muqaffā‘ fī al-Manṭiq // al-Karmal. – 1991. – № 12. P. 43–67.
11. Versteegh K. Grammar and Logic in the Arabic Grammatical Tradition // History of the Language Sciences. – 2000. – V. 1. P. 300 – 306.
12. Versteegh K. The Study of non-Western Linguistic Traditions // History of the Language Sciences. – 2003. – V. 3. P. 2791 – 2802.